

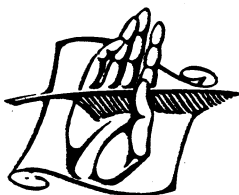
LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS TSR ISTORIJOS PROBLEMINĖ MOKSLINĖ TARYBA

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1 9 7 4
METAI

LEIDYKLA „MOKSLAS“
VILNIUS ◆ 1976

INSTITUTE OF HISTORY
OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF THE LITHUANIAN SSR
THE SCIENTIFIC PROBLEMICAL BOARD
OF THE HISTORY OF THE LITHUANIAN SSR

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1 9 7 4

VILNIUS

1976

INSTITUT FÜR GESCHICHTE
DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN DER LITAUISCHEN SSR
PROBLEMISCHER-WISSENSCHAFTLICHER RAT
FÜR GESCHICHTSVORSCHUNG DER LITAUISCHEN SSR

J A H R B U C H
F Ü R L I T A U I S C H E
G E S C H I C H T E

1 9 7 4

VILNIUS

1976

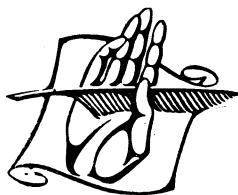
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
АКАДЕМИИ НАУК ЛИТОВСКОЙ ССР

НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ ЛИТОВСКОЙ ССР

ЕЖЕГОДНИК
ИСТОРИИ
ЛИТВЫ

ГОД
1974

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МОКСЛАС»
ВИЛЬНЮС ◆ 1976

Redakcinė kolegija

Jonas DOBROVOLSKAS, Juozas JURGINIS, Nijolė KUNCYTĖ, Vytautas MERKYS, Vacys MILIUS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė), Henrikas SADZIUS (vyr. redaktoriaus pavaduotojas), Adolfas TAUTAVIČIUS, Antanas TYLA, Bronius VAITKEVIČIUS (vyr. redaktorius), Regina ŽEPKAITĖ

M $\frac{0164-069}{M 854(10)-76}$ Z-75

© LTSR MA Istorijos institutas, 1976

UDK 9 (474.5) 26

ARCHYVŲ PERTVARKYMAS TARYBŲ LIETUVOJE 1940—1941 METAIS

SIGITAS JEGELEVICIUS

Archyvų reorganizavimas 1940—1941 metais glaudžiai susijęs su to meto valstybės valdymo aparato, socialiniais, ekonominiais bei kultūriniais pertvarkymais.

Sis klausimas tarybinėje lietuvių istoriografijoje nenagrinėtas. Patys bendriausieji 1940—1941 metų archyvų pertvarkymo Pabaltijo tarybinėse respublikose bruožai paliesti V. Maksakovo monografijoje¹. N. Bržostovskajos straipsnyje² paminėtas tik Archyvų įstatymas ir nurodyta, kokių archyvų pagrindu 1940 m. Lietuvoje buvo įsteigti tarybiniai archyvai.

Siame straipsnyje siekiama išnagrinėti archyvų centralizavimą Tarybų Lietuvoje: jo bruožus, eigą bei rezultatus.

Įstojus Tarybų Lietuvai į TSRS, jos archyvų būklė, struktūra bei organizacija iš pagrindų skyrėsi ne tik nuo kitų sąjunginių respublikų, bet ir nuo Latvijos bei Estijos archyvų būklės, kurios buvo šioje srityje jau toliau pažengusios.

Tarybų Sąjungoje, remiantis 1918 m. birželio 1 d. V. Lenino pasirašytu dekretu „Dėl RTFSR archyvų reorganizavimo ir centralizavimo“³, jau buvo įgyvendinti tarybiniai archyvų centralizavimo principai⁴, su-

---

¹ В. В. Максакон, История и организация архивного дела в СССР (1917—1945 гг.), М., 1969, р. 355—356.

² Н. В. Бржостовская, Архивное строительство и государственные архивы в Литовской ССР, Государственные архивы и архивное дело в союзных республиках, М., 1971, р. 93—94.

³ Декреты Советской власти, т. II, М., 1959, р. 383—385.

⁴ Tarybinius archyvų centralizavimo principus galima būtų apibūdinti tokiais bruožais: visi dokumentiniai turtai yra liaudies nuosavybė ir nė viena įstaiga neturi teisės disponuoti jais savo nuožiūra; sudaryta nuosekli, mokslškai pagrįsta valstybinių archyvų sistema; glaudus ryšys tarp archyvų valdymo organų bei valstybinių archyvų; tarpusavyje susiję visi valstybiniai archyvai.

kurta visoms respublikoms bendra darbo metodika. Nuo 1938 m. archyvai priklausė Vidaus reikalų liaudies komisariato (VRLK) sistemai.

Buržuazijai valdant, Lietuvoje nebuvo įgyvendintas netgi buržuazinis archyvų centralizavimas. Dokumentai buvo žinybinė įstaigų nuosavybė. Lietuvoje neturėta archyvų įstatymo. Tokio įstatymo projektas, numatantis buržuazinio archyvų centralizavimo pagrindus, buvo ruošiamas keletą metų. Ir tik 1940 m. birželio 11 d. Ministrų Taryba pritarė projektui, bet dar jį pavedė parengti, kiek išsivystinant archyvų centralizavimo idėją. Galutinai suredaguotas projektas Ministrų Tarybai buvo pateiktas 1940 m. liepos 16 d.⁵ Liaudies vyriausybė šiam iš esmės nepriimtina projektui negalėjo pritariti.

1940 m. vasarą Lietuvoje nebuvo valstybinių archyvų tinklo, aprėpiančio visą jos teritoriją. Iš buržuazinės Lietuvos buvo pavaldėti du valstybiniai archyvai: Centralinis valstybės archyvas Kaune ir neaiškioje teisinėje padėtyje buvęs Valstybės archyvas Vilniuje. Archyvai priklausė Svetimo ministerijai, kuri nepakankamai rūpinosi jais. Iškilę reikalas iš esmės pertvarkyti valstybinius archyvus ir vadovavimą jiems.

1940 m. rugpiūčio 5 d. Ministrų Taryba kitų tarybinių respublikų pavyzdžiu nutarė „visų ministerijų archyvus pavesti saugoti Vidaus reikalų ministerijai“⁶. Tuo buvo padėtas pagrindas pertvarkyti archyvų valdymą. Vidaus reikalų ministerija nedelsiant pradeda ruošti tolesnį archyvų bei jų valdymo reorganizavimą ir Archyvų įstatymą.

Rugpiūčio 16 d. archyvams vadovauti bei visos Respublikos archyviniams dokumentams tvarkyti Vidaus reikalų ministerijoje buvo suorganizuotas Archyvų skyrius⁷. Išsprendus vadovavimo klausimą, buvo pertvarkyti ir archyvai: Centralinis valstybės archyvas Kaune buvo pertvarkytas į Lietuvos TSR Centrinį valstybinį archyvą, o Valstybės archyvas Vilniuje — į CVA Vilniaus skyrių (filialą). Tą pačią dieną Ministrų Taryba patvirtino naujų valstybinių archyvų etatus bei išlaidų sąmatas. Kadangi archyvų laukė didelis ir skubus darbas — sukaupti likviduotų buržuazinių įstaigų archyvus ir juos sutvarkyti, šiems reikalams buvo papildomai skirta 50 000 lt⁸. Rugpiūčio 19 d. naujasis archyvų valdymo organas — VRM Archyvų skyrius — pradėjo veikti⁹. 1941 m. pradžioje, respublikinėms įstaigoms ruošiantis keltis į Vilnių, CVA Vilniaus filialas buvo reorganizuotas į LTSR Centrinį valstybinį archyvą, o Kaune liko jo filialas. Tai buvo pateisinama, nes Vilniaus archyvas

⁵ Lietuvos TSR Centrinis valstybinis archyvas (toliau — CVA), f. R—855, ap. 2, b. 2a, l. 1—3.

⁶ CVA, f. R—855, ap. 2, b. 2a, l. 1—3; CVA, Ministrų Tarybos 1940.VIII.5 posėdžio protokolai.

⁷ CVA, Ministrų Tarybos 1940.VIII.16 posėdžio protokolai.

⁸ Ten pat.

⁹ CVA, f. R—234, ap. 2, b. 6, l. 1.

saugojo pačius svarbiausius istorinius dokumentus, buvo didesnis už archyvą Kaune.

Archyvų įstatymo projektą Ministrų Taryba priėmė 1940 m. rugpiūčio 20 d.¹⁰, o rugpiūčio 23 d. jį pasirašė respublikos prezidentas J. Paleckis, ir įstatymas buvo paskelbtas¹¹. Archyvų įstatymo priėmimu užbaigtas archyvų reorganizavimas Tarybų Lietuvoje,— įtvirtintas archyvų centralizavimo principas.

Archyvų įstatymu valstybės turtu buvo paskelbta „visoje Lietuvos teritorijoje visa archyvinė (dokumentinė) medžiaga (bylos, knygos, dokumentai, susirašinėjimai, rankraščiai, planai, brėžiniai, fotopaveikslų ir kino filmų negatyvai bei pozityvai, garsinių užrašų medžiaga ir pan. dalykai)“¹². Archyvinių dokumentų, skelbiamų valstybės nuosavybe, sąvoka čia apibrėžta gana plačiai ir išsamiai¹³.

Į valstybės rankas buvo perduoti žinybiniai bei kai kurie privatūs archyvai¹⁴. Lietuvoje galutinai buvo likviduota žinybinė dokumentų bei archyvų nuosavybė. Valstybės nuosavybe tapo tiek tuo metu veikusių valstybinių, visuomeninių, profesinių ir kooperatinių įstaigų, organizacijų bei įmonių dokumentacija, tiek ir likviduotų buržuazinio laikotarpio valstybinių, karinių, teismo bei kitų organų ir įstaigų bylos. Archyvų įstatymas paskelbė liaudies nuosavybe likviduotų politinių, profesinių, visuomeninių organizacijų, nacionalizuotų pramonės, prekybos, transporto, statybos įmonių, finansų, kredito, draudimo įstaigų, dvarų, rūmų, sodybų, spaudos organų, pašto ir telegrafo, taip pat mokslo, mokymo ir kultūros įstaigų (universitetų, institutų, muziejų, bibliotekų) bylas bei dokumentus. Valstybės nuosavybe taip pat buvo paskelbta ir atskirų asmenų archyviniai dokumentai, kurie „susikrovė ryšium su jų veikla valstybinėse, politinėse, profesinėse, visuomeninėse ir kitose organizacijose ir įstaigose ir taip pat nacionalizuotose įmonėse bei įstaigose“¹⁵. Įstatymas nesikėsino į asmeninę nuosavybę tokių dokumentų, kurie nebuvo susiję su asmenų veikla įstaigose ar organizacijose, tačiau neatmetė tokių dokumentų saugojimo valstybiniuose archyvuose galimybės bei reikalingumo.

Faktiškai šiuo įstatymu buvo sudarytas Respublikos Valstybinis archyvinis fondas ir numatyta jo sudėtis, nors šitai ir nebuvo tiesiai pa-

¹⁰ CVA, Ministrų Tarybos 1940.VIII.20 posėdžio protokolas.

¹¹ Vyriausybės žinios, 1940 m. rugpiūčio 24 d., Nr. 727.

¹² Ten pat.

¹³ Plg. buržuazinio archyvų įstatymo 1940 m. liepos 16 d. galutinį projektą: „Lietuvos archyvinė medžiaga saugoma ir globojama. Archyvine medžiaga laikomi raštai, kad ir spausdinti, turį reikšmės Lietuvos politinei, socialinei, ekonominei, kultūrinei, religinei ir šeimų praeičiai pažinti“ (CVA, f. R—855, ap. 2, b. 2a, l. 1). Apibrėžimas deklaratyvus, nekonkretus, aiškintinas įvairiai, o tai būtų sunkinę archyvų darbą.

¹⁴ Vyriausybės žinios, 1940 m. rugpiūčio 24 d., Nr. 727.

¹⁵ Ten pat.

sakyla¹⁶. Nustatant, kokie dokumentai skelbiami valstybės nuosavybe, Tarybų Lietuva pasinaudojo sukaupta RTFSR bei kitų sąjunginių respublikų patirtimi. Archyvų įstatymo principiniu pagrindu tapo 1918 m. birželio 1 d. V. Lenino pasirašytas dekretas „Dėl RTFSR archyvų reorganizavimo ir centralizavimo“. Bet Lietuvoje, palyginus su RTFSR, buvo ryžtingiau pasielgta su atskirų asmenų archyvais ir audiovizualiniais dokumentais. Tai pastebėjo ir V. Maksakovas¹⁷. Atrodo, kad čia galėjo turėti įtakos ir tam tikra tradicija,— pirmasis tarybinis archyvų įstatymas — Lietuvos ir Baltarusijos TSR LKT 1919 m. kovo 13 d. priimtas dekretas „Dėl archyvų centralizavimo“¹⁸.

Archyvų centralizavimas Lietuvoje vyko gana sudėtingomis sąlygomis, kada priešiški elementai galėjo mėginti nuslėpti ar net sunaikinti svarbius archyvinis dokumentus. Todėl Archyvų įstatymas uždraudė įstaigoms, pareigūnams ar privatiems asmenims naikinti bet kokią archyvinę medžiagą, paskelbtą valstybės nuosavybe, įpareigojo juos pranešti archyvų organams apie turimus ar kieno nors paslėptus dokumentus¹⁹ ir, valstybės archyvams pareikalavus, tučtuoju perduoti juos. Įstatymas numatė baudžiamąją atsakomybę už archyvinų dokumentų naikinimą.

Kad įvairūs gaivalai gali politinių ir socialinių pertvarkymų metu sunaikinti vertingus istorijos šaltinius, numatė ir visuomenės atstovai. Čia paminėtinas istoriko I. Jonyno pastangos rūpintis archyvų reikalais dar iki Archyvų įstatymo paskelbimo²⁰. I. Jonynas paruošė ir Lituanistikos instituto, kurio istorijos skyriaus vedėju jis buvo, vardu paskelbė periodikoje atsišaukimą į visuomenę dėl archyvų išsaugojimo²¹. Pabrėžus, kad Lietuvoje valdančiosios klasės, kaip niekur kitur, nesirūpino archyvinų šaltinių saugojimu, atsišaukime reiškiamas susirūpini-

¹⁶ Iki 1941 m. kovo mėn., t. y. iki patvirtinant pirmuosius TSRS Valstybinio archyvinio fondo nuostatus,— pagrindinį valstybės archyvų veiklos juridinį dokumentą,— kiekviena sąjunginė respublika turėjo savo atskirą respublikinį Valstybinį archyvinį fondą. Atskirų respublikų fondai nebuvo sujungti į visumą Sąjungos mastu. Tačiau ne visos sąjunginės respublikos turėjo savojo fondo nuostatus. Daugelis praktiškai naudojosi RTFSR nuostatais.

¹⁷ В. В. Максакoв, мин. veik., p. 356.

¹⁸ LIS, t. III, 1958, p. 185.

¹⁹ Iš 1940 m. Archyvų skyriaus gaunamų raštų registracijos knygos matyti, kad į šį įstatymo reikalavimą atsiliepė žmonės, suinteresuoti dokumentų išsaugojimu. Pvz., jau rugpiūčio 23 d. prof. I. Jonynas pranešė, kad Lazdijų Dzūkų muziejus turėjo daug vertingos medžiagos, kuri perėjo Lazdijų pr. m-los žinion, bet niekas ja nebesirūpina; kiek vėliau J. Grigonis pranešė turįs archyvinų dokumentų, o St. Narijauskas — pirmosios lietuviškos kino komedijos „Sužieduotinis per erškėčius“ pozityvą (CVA, f. R—234, ap. 2, b. 6, l. 1, 10, 12).

²⁰ 1940 m. liepos mėn. I. Jonynas, be kita ko, skatino Švietimo ministeriją pagreitinti Archyvų įstatymo priėmimą. Netgi ruošė Švietimo ministerijos raštų tuo klausimu projektą (MAB, f. 105, b. 661, l. 1).

²¹ XX amžius, 1940 m. liepos 20 d.; Darbo Lietuva, 1940 m. liepos 30 d.

mas, kad dabar Lietuvoje vykstančių politinių bei socialinių pertvarkymų metu nežūtų vertinga archyvinė medžiaga. I. Jonynas kvietė visuomenę, darbo liaudį akylai stebėti, kad nežūtų ar nebūtų išdraskyti archyvai ar senos bibliotekos.

Archyvų įstatymas atitiko pažangiosios mokslo visuomenės interesus bei lūkesčius.

Tačiau šis įstatymas bei ankstesnieji žingsniai archyvų bei jų valdymo reorganizavimo linkme išsprendė tik bendruosius organizacinius klausimus, sukūrė archyvų valdymo organą bei aukščiausiąją respublikos valstybinių archyvų grandį. Viso respublikos valstybinių archyvų tinklo formavimas dar nebuvo baigtas. Reikėjo sukurti vietinius archyvus periferijoje. Kuriant aukščiausiąją respublikos valstybinių archyvų grandį, pakako tik reorganizuoti paveldėtus iš buržuazinio laikotarpio archyvus, tuo tarpu vietinius valstybinius archyvus teko kurti iš naujo.

Tokią žemutinę vietinių archyvų grandį Lietuvoje turėjo sudaryti apskričių valstybiniai archyvai. 1940 m. gruodžio 17 d. buvo priimtas sprendimas steigti tokius archyvus. Iš tikrųjų tų archyvų steigimas pradėtas tik 1941 m. pradžioje.

Kadangi apskričių valstybiniai archyvai buvo kuriami Vidaus reikalų liaudies komisariato sistemoje, tai pagrindinis organizacinis darbas buvo pavestas VRLK apskričių skyriams²². Kiek vėliau prie šito darbo pradėta aktyviau telkti apskričių vykdomuosius komitetus.

Apskričių valstybiniuose archyvuose turėjo būti kaupiami apskrities teritorijoje veikusių įstaigų, organizacijų, draugijų, religinių institucijų, bažnyčių, vienuolynų, parapijų (išskyrus metrikų knygas nuo 1865 m., kurios turėjo būti perduotos Respublikiniam metrikacijos archyvui²³), nacionalizuotų pramonės, prekybos, finansų, draudimo įstaigų bei įmonių, muziejų, dvarų, rūmų, spaudos organų, pašto ir pan. įstaigų fondai²⁴.

Remiantis kitų tarybinių respublikų patyrimu, buvo paruošta ir išsiuntinėta apskričių valstybinių archyvų veiklos metodika.

Skubėti steigiant šiuos archyvus reikėjo dėl to, kad didelė dalis likviduotų buržuazinių įstaigų fondų buvo likę be tinkamos priežiūros. Steigiant apskričių archyvus, būta nemaža sunkumų: sunku buvo rasti tinkamas patalpas, darbuotojus — jų trūko visoms besikuriančioms įstaigoms. Dėl to apskričių valstybinių archyvų kūrimas vyko labai lėtai. 1941 m. balandžio—gegužės mėn. buvo kuriami Kretingos, Lazdijų,

²² CVA, Archyvų skyrius 1941.I.7 aplinkraštis.

²³ Įvedus Lietuvoje civilinę metrikaciją ir atskyrus bažnyčių nuo valstybės, 1940 m. pabaigoje Vilniuje buvo organizuotas Respublikinis metrikacijos archyvas, neįėjęs į valstybinių archyvų sistemą.

²⁴ CVA, 1941.III.21 „LTSR VRLK valstybiniams apskričių archyvams trumpi veikimo nurodymai“.

Panevėžio, Tauragės, Ukmergės apskričių archyvai²⁵, pradėjo komplektuoti bylas Mažeikių apskrities archyvas²⁶, o birželio mėn.—Marijampolės apskrities archyvas²⁷. Daugelio apskričių archyvai iki Didžiojo Tėvynės karo pradžios nebuvo suorganizuoti. Nepakankamai lanksčiai, steigiant apskričių valstybinius archyvus, elgėsi ir Archyvų skyrius. Buvo griežtai reikalaujama, kad į archyvą būtų priimama tik sutvarkyta dokumentacija, su inventoriniais apyrašais²⁸, o tai ano meto sąlygomis buvo neįgyvendinama, nes archyvai komplektavo likviduotų įstaigų bylas. Iki Didžiojo Tėvynės karo pradžios taip ir liko juridškai neišspręstas Vilniaus miesto archyvo, kurį miesto vykdomasis komitetas paveldėjo iš miesto savivaldybės, klausimas²⁹. Šis archyvas, veikęs nuo 1826 m. ir savo fonduose sukaukęs daugiau kaip 300 000 bylų³⁰, kol kas liko už valstybinių archyvų sistemos ribų.

Reorganizuojant valstybinius archyvus, iškilo opus kadrių klausimas. Iš vienos pusės, ne visus anksčiau Kauno ir Vilniaus archyvuose dirbusius tarnautojus buvo galima panaudoti tolesniam darbui archyve. Iš kitos pusės, buvo padidinti šių archyvų etatai, įsteigtas Archyvų skyrius, pradėti kurti apskričių valstybiniai archyvai³¹. Kadrių klausimą mėginta spręsti įvairiai. Partinės organizacijos į archyvus, ypač Kaune, pasiuntė grupę buvusių pagrindininkų komjaunuolių. Nuo 1940 m. rugpiučio mėn. pradžios iki metų pabaigos CVA Kaune vedėju dirbo K. Jablonskis, Vilniuje buvo pasitelktas vienas kitas lenkų istorikas — R. Mienickis, P. Rosiakas, V. Gizbert-Studnickis, keletas studentų. 1940 m. vasarą ir rudenį darbui archyve buvo samdomi inteligentai bedarbiai.

Tačiau Lietuvoje tuo metu nebuvo archyvų darbo specialistų, susipažinusių su tarybinės archyvistikos teorija ir praktika. Pagalbą kadrais suteikė TSRS Vyriausioji archyvų valdyba. VRLK Archyvų skyriaus viršininku buvo paskirtas jaunas specialistas archyvistas V. Nornovas, į Vilniaus archyvą iš Maskvos atvyko kitas specialistas — Karpačiovas. Buvo sudarytos sąlygos pradėti nacionalinių archyvų kadrių ruošimą Maskvos valstybiniame istorijos-archyvistikos institute,— nuo 1941/42 m. m. Lietuvai buvo skirtos vietos dieniniame ir neakivaizdiniame jo skyriuose, skirta vietų trumpalaikiuose kursuose³². TSRS

²⁵ CVA, f. R — 234, ap. 2, b. 6, l. 93, 96, 97, 109.

²⁶ Ten pat, b. 4, l. 59.

²⁷ Ten pat, l. 63.

²⁸ Ten pat, b. 11, l. 169.

²⁹ Ten pat, b. 8, l. 35.

³⁰ Ten pat, b. 4, l. 21.

³¹ Etatai: Archyvų skyriuje — 12; CVA Kaune — 14; jo filiale Vilniuje — 13 (1941 m. filialą reorganizavus į LTSR CVA, čia etatai išaugo iki 44 darbuotojų); Marijampolės, Panevėžio, Šiaulių, Tauragės, Telšių, Ukmergės apskričių valstybiniuose archyvuose — po 3, o likusių apskričių archyvuose — po 2 darbuotojus. (Ten pat, b. 11, l. 5, 9, 10, 16, 17.)

³² Ten pat, b. 8, l. 28—30.

Vyriausioji archyvų valdyba parengė ir atsiuntė archyvų techninių darbuotojų bei apskričių valstybinių archyvų vedėjų kursų, numatytų surengti Vilniuje 1941 m. spalio mėn., programą³³.

Svarbiausias valstybinių archyvų uždavinys 1940 m. antroje pusėje—1941 metais buvo likviduotų įstaigų dokumentų koncentravimas į archyvų saugyklas. Koncentruotinių bylų įstaigose buvo keli milijonai. Pirmiausia buvo kaupiami fondai, turį politinės reikšmės. Tiems fondams įstaigose grėsė didesnis pavojus, negu kitų fondų dokumentams.

1940 m. antrajame pusmetyje CVA Kaune sukaupe 63 tokio pobūdžio fondus—apie 250 000 bylų³⁴. Tai palyginus tik nedidelė įstaigose buvusių bylų dalis. Ilgą laiką Kauno archyvo darbuotojai buvo užsiėmę savo saugyklų tvarkymu, bylų sisteminiu bei išdėstymu lentynose (1940 m. birželio mėn. viduryje archyvas buvo skubiai iškeltas iš turėtų patalpų VII forte į Pažaislio vienuolyną, o tai suardė buvusią fondų tvarką), todėl negalėjo pakankamai jėgų skirti komplektavimui. Be to, norint sukaupti visus Kauno įstaigose buvusius fondus, reikėjo dar papildomų patalpų. 1941 m. sausio—balandžio mėn. į šį archyvą buvo priimta apie 260 000 bylų³⁵. Be to, archyvas turėjo užantspaudavęs įstaigų patalpose dar apie 2,3 mln. bylų³⁶. Iš jų apie 2 mln. numatyta priimti į archyvą 1941 metais³⁷.

Papildė saugykla ir Vilniaus archyvas. Čia daugiausia priiminėta buvusių buržuazinės-dvarininkinės Lenkijos įstaigų dokumentai. 1940 m. antrąjį pusmetį archyvas priėmė 23 stambius fondus (per 1 mln. bylų) ir 43 smulkesnius įvairių draugijų bei organizacijų fondus (20 000 bylų)³⁸. 1941 m. sausio—balandžio mėn. iš įstaigų priimta 58 fondai (27 000 bylų)³⁹. Birželio—liepos mėn. buvo numatyta priimti dar 45 fondų bylas⁴⁰.

Iki Didžiojo Tėvynės karo pradžios nespėta sukaupti į valstybinius archyvus visų likviduotų įstaigų bylų, ypač periferijoje.

1940—1941 metais, masiškai koncentruojant dokumentus į archyvus, būta sunkumų. Dėl didelės darbo apimties, taip pat dėl patalpų stokos⁴¹

³³ Ten pat, b. 3, l. 12; b. 4, l. 22—28.

³⁴ Ten pat, b. 8, l. 7.

³⁵ Ten pat, l. 14.

³⁶ Ten pat, b. 2, l. 29.

³⁷ Ten pat, l. 30.

³⁸ Ten pat, l. 1.

³⁹ Ten pat, b. 8, l. 15.

⁴⁰ Ten pat, b. 2, l. 8.

⁴¹ 1940 m. rugpiūčio mėn. Vilniuje buvo gautos papildomos patalpos (Aukų 2/5). tačiau jų nepakako. Mėginta archyvui gauti visą buvusio pranciškonų vienuolyno pastatą, miesto lombardą. Ypač aštriai papildomų patalpų klausimas Vilniuje iškilo 1941 m. pavasarį, kada pradėta planuoti čia perkelti svarbesnius fondus iš Kaunc. Patalpų stoka buvo jaučiama ir Kaune. Čia irgi buvo gautos papildomos patalpos Laisvės alėjoje, bet jų buvo maža. Zymiai išplėsti archyvą reikėjo ryšium su pasiruošimu perkelti visas vyriausybines įstaigas į Vilnių, nes buvo netikslinga joms gauti su savimi ir senas bylas.

archyvai kol kas atsisakė priimti daugelio mažiau svarbių įstaigų bylas. Tuo laikotarpiu tai buvo pateisinama. Tačiau dėl tokio dokumentų kaupimo organizavimo kai kurių kategorijų dokumentai žuvo. Mažiau dėmesio buvo kreipiama į įvairias ūkinio pobūdžio organizacijas, visiškai nesirūpinta ieškoti ir surinkti dar išlikusių dvarų archyvų, nepakankamai energingai kauptos iš bažnyčių senos, praktiškai neberekalingos, bet turinčios didelės mokslinės vertės metrikų knygos (iki 1865 m.), nešiimta asmeninių dokumentų paieškų ir koncentravimo. Vėliau, susidoroję su svarbiausiais uždaviniais, archyvai būtų ėmęsi ir šių kategorijų dokumentų, tačiau tam sutrukdė karas, nutraukęs bet kokią archyvų komplektavimą, padaręs didžiulės žalos ypač įstaigose likusiems dokumentams.

Likviduotų įstaigų bylų kaupimas valstybės saugyklose — tik viena 1940—1941 m. valstybės archyvų komplektavimo pusė. Buvo pradėta rūpintis už respublikos ribų buvusiais fondais, liečiančiais lietuvių tautos istoriją. Tokiems dokumentams Vilniuje buvo laikomas nemažas saugyklų rezervas.

TSRS centriniuose valstybiniuose archyvuose buvo ruošiamasi perduoti lietuviškus fondus. 1941 m. pradžioje iš Maskvos buvo pranešta, kad paruošta išsiųsti į Lietuvą daugiau kaip 50 tonų bylų, jų tarpe Vilniaus generalgubernatoriaus, Vilniaus gubernijos valdybos, Lietuvos dvasinės konsistorijos ir kt. fondai ar jų dalys⁴². Pavasarį Vilniuje iš Maskvos buvo gauta 15 000 bylų⁴³, o gegužės mėn.— dar vienas vagonas bylų⁴⁴. Balandžio mėn. Vyriausioji archyvų valdyba nurodė Leningrado srities archyvų skyriui perduoti Lietuvai 15 fondų (Vilniaus ir Kauno gubernijų žemės ūkio ir valstybės turtų valdybų, Vilniaus žemės banko, Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos, mokyklų ir kt. fondų dalys)⁴⁵. Tuo norėta baigti grąžinti fondus, evakuotus iš Lietuvos 1915 m., artėjant frontui. Ir šį darbą nutraukė hitlerinės Vokietijos užpuolimas. Lietuvai priklausę fondai buvo baigti grąžinti tik pokario metais.

Gana svarbus buvo Vilniaus archyvo fondų grąžinimas iš Minsko. Tie fondai (apie 0,6 mln. bylų) iš Vilniaus į Minską buvo skubiai evakuoti 1939 m. rudenį, matyt, gelbstint juos nuo galimų karo veiksmy. 1941 m. pradžioje šių fondų grąžinimo klausimą svarstė speciali komisija⁴⁶. 1941 m. kovo mėn. TSRS Vyriausioji archyvų valdyba pasiūlė Lietuvos TSR VRLK Archyvų skyriui skubiai perimti iš Minsko

⁴² CVA, f. R-234, ap. 2, b. 8, l. 21.

⁴³ Ten pat, l. 15. Tai, atrodo, Vilniaus generalgubernatoriaus fondo dalis.

⁴⁴ Ten pat, l. 3.

⁴⁵ Ten pat, b. 4, l. 29—30.

⁴⁶ Ten pat, b. 8, l. 1.

XIX a. ir XX a. pradžios fondus⁴⁷. Senųjų aktų ir kai kurių kitų fondų klausimas turėjo būti dar detaliau nagrinėjamas⁴⁸. Iki karo pradžios šių fondų nespėta atsigabenti.

Remiantis Archyvų įstatymu, muziejai, bibliotekos bei mokslo įstaigos buvo įpareigotos visą turimą archyvinę medžiagą iki 1941 m. liepos 1 d. perduoti valstybiniams archyvams. Tai reiškė rankraštyių likvidavimą. 1941 m. Vilniaus miesto archyvas ruošėsi pasiimti anksčiau jam priklausiusius istorinius aktus iš miesto muziejaus⁴⁹, pareikalavo perduoti jo profilį atitinkančius dokumentus iš LTSR Mokslų akademijos bibliotekos⁵⁰.

Tuo pat metu buvo ir priešingų tendencijų, reikalavusių plėsti ir stiprinti mokslo įstaigų rankraštyių bazę. 1941 m. gegužės mėn. LTSR Mokslų akademijos Istorijos institutas mėgino siūlyti⁵¹ perduoti Mokslų akademijai visus valstybinių archyvų istorinius fondus (iki pirmojo pasaulinio karo) ir leisti Mokslų akademijai rinkti dvarų, fabričių ir kitus archyvus ar jų dalis, kuriuos „Istorijos institutas pripažins svarbiais istorijos mokslui“⁵². Kartu buvo siūloma imtis priemonių grąžinti į Lietuvą 1915 ir 1939 metais evakuotus fondus, o tai Archyvų skyrius jau buvo pradėjęs daryti, tik mokslinė visuomenė dar nebuvo informuota.

Tolesnį Tarybų Lietuvos valstybinių archyvų organizacinį darbą nutraukė prasidėjęs Didysis Tėvynės karas. Priešas užpuolė tuo metu, kada ne tik Tarybų Lietuvos, bet ir visos šalies archyvų valdymo organai buvo užsiėmę archyvų tinklo pertvarkymu ryšium su 1941 m. kovo mėn. priimtais pirmaisiais TSRS Valstybinio archyvinio fondo nuostatais.

Prasidėjus karui, kai kurie archyvų darbuotojai evakavosi į šalies gilumą. Evakuoti vertingesnę archyvinę medžiagą nespėta. Pavyko evakuoti iš Centrinio valstybinio archyvo Vilniuje tik apie 15 fondų, turinčių politinės reikšmės⁵³. Evakuota archyvo dalis įsikūrė Čkalove, iš kur į Lietuvą sugrįžo 1944 m. pabaigoje.

⁴⁷ Ten pat, l. 19–20.

⁴⁸ Pagal tarybinės archyvistikos dokumentų klasifikavimo principus, fondas saugotinas tos respublikos archyvuose, kurios teritorijoje buvo įstaigos centras.

⁴⁹ CVA, f. R — 234, ap. 2, b. 3, l. 92.

⁵⁰ Ten pat, l. 2.

⁵¹ Nepavyko nustatyti, kaip plačiai šis klausimas buvo nagrinėjamas, kadangi rastas tik Istorijos instituto rašto Mokslų akademijos prezidiumui projektas. Matyt, plačiau šis klausimas nebuvo iškeltas dėl greitai prasidėjusio karo. Iš esmės toks klausimo kėlimas buvo neteisingas, nes prieštaravo archyvų centralizavimo idėjai ir tolia linkme negalėjo būti išspręstas.

⁵² MAB, f. 256, b. 255, l. 1–5.

⁵³ CVA, f. R. — 234, ap. 2, b. 16, l. 17.

Archyvai ir jų valdymo organai Tarybų Lietuvoje 1940—1941 metais kūrėsi, kartu kuriantis bei vystantis ir kitiems valdymo organams. Archyvų pertvarkymas buvo sudėtinė 1940—1941 m. Lietuvoje prasidėjusios kultūrinės revoliucijos dalis.

1940 m. rugpiūčio 23 d. Archyvų įstatymas paskelbė valstybės nuosavybe visus Lietuvoje buvusius dokumentinius turtus, centralizavo archyvus. Būdingas šio įstatymo bruožas, kurio neturėjo kitų respublikų atitinkami vyriausybinių aktai, buvo kai kurių asmeninių dokumentų kategorijų privalomas įtraukimas į valstybinius archyvus. Buvo sukurtas respublikos valstybinių archyvų tinklas.

Reorganizuojant Lietuvos TSR archyvus, remtasi kitų sąjunginių respublikų patirtimi. 1941 m. kovo mėn. priėmus pirmuosius TSRS Valstybinio archyvinio fondo nuostatus, Lietuvos TSR valstybiniai archyvai toliau imti tvarkyti vienodais pagrindais su visos šalies archyvais.

Per nepilnus metus Lietuvos TSR valstybiniai archyvai savo saugyklose sukaupe nemaža likviduotų įstaigų dokumentų. Intensyvus dokumentų koncentravimas savo ruožtu reikalavo plėsti saugyklas, tvarkyti fondus. Tačiau pirmiausia kaupiant ypatingos svarbos fondus, kuriam laikui nuošalyje liko dvarų, bažnyčių, fabričių ir kitų smulkesnių švietimo, kultūros, ūkinio ir pan. pobūdžio įstaigų bei organizacijų dokumentai. Objektyviai tai sudarė sąlygas jų nykimui. Visų likviduotų įstaigų bylų į valstybinius archyvus 1940—1941 metais nespėta sukaupti dėl nepaprastai didelės darbo apimties. Pradėta gražinti Lietuvai iki tol kituose šalies archyvuose buvusi medžiaga, susijusi su Lietuvos istorija.

ПРЕОБРАЗОВАНИЕ АРХИВОВ В СОВЕТСКОЙ ЛИТВЕ В 1940—1941 ГОДАХ

С. ЕГЕЛЯВИЧЮС

Резюме

Преобразование архивов и управления ими в Советской Литве в 1940—1941 годах являлось составной частью ломки старого буржуазного государственного аппарата, проходившей в процессе социалистической революции. Архивы и органы управления ими создавались параллельно с образованием и развитием других органов государственного управления.

Закон об архивах от 23 августа 1940 года провозгласил общенародной собственностью все документальные богатства Литвы, осуществил централизацию архивного дела. Согласно закону осуществлялось обязательное включение в состав фондов государственных архивов некоторых категорий материалов личного происхождения и кинофотофонодокументов.

В результате централизации архивного дела был образован орган управления архивами, создана сеть государственных архивов Литвы: Центральный государственный в г. Вильнюсе и его филиал в г. Каунасе, юридически оформлено низовое звено государственных архивов (уездные государственные архивы), практически начато их создание.

При реорганизации архивного дела в Литовской ССР использован опыт других советских республик. После утверждения в марте 1941 года первого Положения о ГАФ СССР государственные архивы Литовской ССР в дальнейшем развивались на одинаковых началах с архивами всей страны.

Братские республики оказали помощь архивам Советской Литвы и кадрами, постепенно были созданы условия для подготовки национальных кадров.

За неполный год после восстановления Советской власти государственные архивы республики собрали огромное количество дел упраздненных учреждений и организаций. Основное внимание уделялось сбору крупных фондов, представлявших собой особый интерес. Пока в стороне оставались документы имений, костелов, фабрик и других мелких учреждений, а также организаций просвещения, культуры. Такое отношение архивных органов к материалам этой категории объективно не способствовало их сохранности. Государственные архивы Литвы в 1940—1941 годах не успели сосредоточить материалы всех упраздненных учреждений и организаций из-за большого объема работы по комплектованию. В тот же период началась передача в Литву фондов по истории литовского народа, до тех пор хранившихся в ЦГА СССР или архивах других советских республик.